

O POMENOVANÍ MRAVCA V SLOVENSKÝCH NÁREČIACH

ŠTEFAN LIPTÁK

Medzi slovenskými ľudovými názvami pre pomenovanie drobných živočíchov sa veľmi nápadne vynímajú podoby názvu *mravca* (*Formica rufa*), ktorý patrí k istému druhu blanokrídleho hmyzu. Pozornosť vzbudzuje predovšetkým skutočnosť, že nejde tu o rozmanité lexikálne jednotky¹ (pre ten istý designát neexistujú ani v inom slovanskom jazyku viaceré pomenovania), ale o varianty utvorené od jediného základného názvu pomocou rôznych sufixov, hláskoslovnými zmenami a zmenami vyplývajúcimi z adaptácie cudzích znení.

V tomto príspevku opisujeme rozmanité podoby názvu *mravca* v slovenských nárečiach² a súčasne sledujeme súvislosť slovenských podôb s podobami v ostatných slovanských jazykoch. Pri niektorých podobách treba totiž hľadať širšie jazykovozemepisné súvislosti.³

V koreni *mrav-* (* > *morvž*)⁴ pri slove *mravec* pozorujeme tieto zmeny:
I. zmenu korenného vokálu *a* na *ä*, *e*, *ia*: *mrävec*, *mrevec*, *mriavec*;

¹ O lexikálnej diferenciacii názvov niektorých druhov hmyzu písal u nás V. Vážný, *Slovenské ľudové názvy šídla a vážky*. Český časopis filologický 1, 1942—1943, 103—115; tenže, *O jménech motýlů v slovenských nářečích*, Bratislava 1955; Sl. Utěšený, *K studiu českých lidových názvů malých zvířat. Nářeční názvy dešťovky (rod Lumbricus) a sémantický vývoj výrazů žížala—žoužel*, SaS 22, 1961, 14—30.

² V príspevku budeme vychádzať z materiálu, ktorý sa zozbieral podľa Dotazníka pre výskum slovenského jazyka v rokoch 1947—1951 (dotazník zostavili E. Pauliny a J. Štöle). Čiastočne si budeme všímať aj údaje, ktoré získal podľa svojho dotazníka V. Vážný pred 30. rokmi. Všetok materiál je uložený v archíve dialektologického oddelenia JÚ SAV v Bratislave.

³ Na naliehavosť skúmať otázky tvorenia slov v širších jazykovozemepisných reláciách poukázal napríklad Ferd. Buffa v príspevku *K otázke slovo tvorných typov substantív v slovanských nářečích vzhľadom na Slovanský jazykový atlas*, Slavia 29, Praha 1960, 572—576.

⁴ K výkladu slova pozri: Fr. Miklosich, *Etymologisches Wörterbuch der Slawischen Sprachen*, Wien 1886, 202; A. G. Preobraženskij, *Etimologičeskij slovar russkogo jazyka*,

- II. zmenu korenného vokálu v poľských podobách: *mróška, mrufka*;
 III. zmenu korenného vokálu a jeho postavenie v tomto koreni pod vplyvom adaptácie inoslovanských podôb, a to najmä ukrajinských a ruských: *muranga, marangel, morongel, muravel*;
 IV. zmenu korenných konsonantov *m, v*: *brabeňak, bramunta, brahuňec, burvanok*.

I. *mrav-*, *mräv-*, *mrev-*, *mriav-*

1. Koreň *mrav*⁵ máme doložený v prevažnej časti stredoslovenských nárečí, okrem nárečí goralských na Spiši, na Orave, na Kysuciach a okrem gemerských nárečí v oblasti Sušianskej, Muránskej, Rimavskej, Štítnickej a Blžskej doliny. Ďalej je značne rozšírený v západoslovenských nárečiach až po čiaru Častkov—Čáčov—Plavecký Mikuláš a odtiaľ južnejšie po Malé Karpaty. Vo východoslovenských nárečiach je na kompaktnejšej oblasti iba v západnom Spiši.

Ku koreňu *mrav* viažu sa sufixy:

a) mužské

-*ec* na strednom a čiastočne na západnom Slovensku;⁶

-*eňec* v západnom Spiši;

-*i eňec*/*i enec* vo Vikartovciach a Kravanoch v okrese Poprad;⁷

-*eňak* v Brezovici nad Torysou v okrese Sabinov;

-*ík* (analogicky podľa *červík*) v Honte a v západnom Novohrade;⁸

-*úch* na okolí Senice;⁹

Moskva 1958, 568—569; A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1926, 346; J. Holub—Fr. Kopečný, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1952, 232; V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957, 309.

⁵ V takej podobe ho majú aj iné slovanské jazyky, a to tie, v ktorých skupina **tort* prešla metatézou likvidy v *trat*. Napríklad v českých a moravských nárečiach sa vyskytujú znenia *mravenec* (oblasť severovýchodných Čiech), *mravec* na Kapaniciach, *mravúš* pri Uhorskom Brode, *mravenčák* na okolí Gottwaldova. (Za údaje z českých a moravských nárečí ďakujem dr. Sl. Utěšenému z Ústavu pro jazyk český ČSAV.) Zo slovinských nárečí dakujem dr. Sl. Utěšenému z Ústavu pro jazyk český ČSAV.) Zo slovinských a srbochorvátčiny je známa podoba bez sufixu *mrav*, *mráv* a so sufixom *mravec*, *mravlja* (slovinčina), *mravac*, *mravak*, *mravic* (srbochorvátčina). V bulharčine, podobne ako v češtine a slovenčine, tvoria sa názvy mravca len spojením koreň + sufix, napr.: *mravijá*, *mravěj*, *mravék*, *mravúnek*, *mrávka*, *mráva*, *mrávja*, *mrávica*. V nárečí troch slovenských ostrovov v Maďarsku je stredoslovenská podoba *mravec*. Pozri J. Štolc, *Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku*, Bratislava 1949, 67, 110.

⁶ Porov. slovinské *mravec* a to isté na území moravkoslovenských nárečí.

⁷ Porov. K. a M. Kálal, *Slovenský slovník z literatúry aj nárečí*, B. Bystrica 1923, 343. Okres uvádzam podľa administratívneho členenia do roku 1960.

⁸ Znenie *mravík* je aj v nárečí slovenského Petrovca v Báčke v Juhoslávii (podľa materiálu V. Vážneho). Od podoby *mravík* alternáciou *k/č* vznikol v Honte názov pre mravenisko *mravčisko*, *mravičište*. (Informácia M. Majtána.)

⁹ Podoba *mravúch* v Podbranči (Senica), *mravúč* v Rybkách (Senica).

-úš na rozhraní Senického a Malackého okresu;¹⁰
-únec v Rejdovej, Vyšnej a Nižnej Slanej v okrese Rožňava;

b) ženské

-ka v podobe *mrauka* je v obciach stredného Slovenska na okolí B. Bystrice a v južnejšie položených obciach pri Krupine a Modrom Kameni;¹¹

2. Koreň *mräv* - existuje v Sušianskej, Rimavskej a Blžskej doline v Gemeri, v Kokave nad Rimavicou, Kopráši, Mníšanoch, Vlachove a Gočove. Zmena $a > ä$ v skupine *rä* (< *ra*) je charakteristická pre uvedenú oblasť a je aj v iných slovách, napríklad *bräda*, *kräj*, *hráč*.¹² Obdobné sú dolno-oravské tvary *präsä*, *vräj*, *braträñec*, *bräda*, *kräj*, *kräjčír*,¹³ ale zato *mravec*.

Pri koreni *mräv* - je sufix *-ec*, iba vo Vlachove a Gočove v okrese Rožňava -*únec*.

3. Koreň *mrev* - je v Muránskej a Štítnickej doline v Gemeri s mužským sufixom *-ec*.

4. Koreň *mriav* - je v horehronských obciach Polomka, Závadka, Heľpa, Šumiac, Švermovo, ďalej vo Vernári a na rozhraní Spiša a Liptova vo Vyšnej a Nižnej Šuňave. V Gemeri je ešte v Brdárke, Rákoši, Rakovnici v okrese Rožňava.

Výskyt *ia* v koreni *mriav* - v horehronských obciach súvisí s častým *ia* po *r* i v iných slovách, napr. *rianda*, *riast*, *riaf* a podobne, a v prípadoch za psl. *ę* v krátkych slabikách po perniciach a sykavkách: *miaso*, *miaki*, *pamiat*, *piast*, *hoviado*, *husia*, *husiata*.¹⁴

Pri koreni *mriav* - podobne ako pri *mrev* - a *mräv* - stojí iba mužský sufix *-ec*.

II. *mrov'* -, *mrov'* (f) -, *mruv'* (f) -

Tieto podoby koreňov sú zhodné s koreňmi v lechickej jazykovej skupine, kde sa skupina **tort* zmenila na *trot*.¹⁵ Ich výskyt obmedzuje sa tak iba na severné územie Slovenska, čiže na oblasť goralských nárečí na Spiši, na Orave a na Kysuciach. Ojedinele sú aj v nárečí poľských osád na Horehroní,¹⁶ v severozápadnom Liptove¹⁷ a v Liptovskej Lúžnej v okrese Ružomberok.

¹⁰ Porov. *mravúš* pri Uhorskom Brode.

¹¹ Porov. bulh. tvar *mrávka*, zo severošarišskej obce Plavnica a mestečka Stropkova tvar *mrauka* a k tomu aj pol. tvary so sufixom *-ka*, napr. *mrofka*, *mruška*.

¹² Pozri Š. Tóvik, *Členenie a charakteristika gemerských nárečí*. Jazykovedné štúdie II, 1957, 96.

¹³ Porov. A. Habovštiak, *Stredoslovenské ä, ě na rozhraní dolnej a strednej Oravy*. JS 3, 1948, 19.

¹⁴ Porov. A. Habovštiak, *Vplyv valašskej kolonizácie na stredoslovenské nárečia*, JČ 13, 1962, 22.

¹⁵ V poľštine *mrov'ec*, *mrowka*, v hornej lužičtine *mrovja*, v dolnej lužičtine *mroja*.

¹⁶ Pozri G. Horák, *Nárečie Pohorelej*, Bratislava 1955, 162.

¹⁷ Sú to obce Malé Borové, Veľké Borové a Hutý.

Zhodne so situáciou na susednom poľskom území sú pri týchto podobách koreňa sufixy:

- a) mužské *-ec, -iec*
- b) ženské *-ka, -ca*

Do tejto skupiny foriem pre pomenovanie mravca treba zaradiť aj dnešné stredošarišské znenie *mračka*, ktoré historicky súvisí s poľskými nárečovými tvarmi *mročka, mrocka* (< **mrówcza*).¹⁸ K tomuto predpokladu nás vedie najmä to, že uvedené poľské podoby sa používajú na pomerne veľkej oblasti medzi mestami Tarnów, Rzeszów, Sanok, Nowy Sącz.¹⁹ Táto oblasť je v bezprostrednom susedstve s bývalou Šarišskou stolicou.

III. mur-, murv-, moro-, mara-, mare-, murov-

Pomenovanie mravca s týmito základmi sa obmedzuje na okrajové časti východného Slovenska, a to na ukrajinské nárečia v Šariši a v Zemplíne, na slovenské nárečia v severnom a južnom Zemplíne a na užské nárečia (západný okraj bývalej Užhorodskej stolice). Okrem toho sa vyskytujú tieto podoby základu sporadicky v severných obciach Sabinovského okresu a v neskoršie kolonizovaných obciach pri Gelnici a Rožňave. Tieto znenia majú celkom zrejme východoslovenský hláskoslovný charakter. Poukazujú na to aj niektoré dnešné poľské nárečové formy z územia juhovýchodného Poľska. Napríklad podoby *muraška, mur'anka* sú popri iných variantoch známe len vo východoslovenských jazykoch a ich nárečiach.²⁰

1. Koreň mur(r')- má sufixy:

- a) ženské
 - aňka* na okolí Starej Ľubovne, Bardejova (sever), Stropkova (sever);
 - iaňka* severne od Sabinova a sporadicky v okresoch Giraltovce, Svidník, Bardejov, Stropkov, Trebišov;
 - iangá* v Lačove (okr. Prešov), Hanigovciach, Jakovanoch (okr. Sabinov);
 - iavka* v Zbehoch, Ozorovciach (okr. Trebišov);
 - ačka/-iačka* v Hradisku, Závadke (okr. Sabinov); Plechoticiach, Čelovciach, Egreši (okr. Trebišov);
 - ňanĳka* v severne položených obciach v okrese Medzilaborce;
 - ňauĳka* na Pači (okr. Rožňava); porovnaj k týmto sufixom ukrajinské znenie slova *mur'anga*;

¹⁸ Zemepisné rozšírenie týchto foriem na poľskom území podáva M. Małecki a K. Nitsch v diele *Atlas językowy Polskiego Podkarpacia*, Kraków 1934, mapa č. 227.

¹⁹ C. d., mapa č. 227.

²⁰ A. Brückner (*Słownik etymologiczny...*, 346) k dokladu *muraszka* dodáva „co i do nas przysło“. Znenie *muraška* poznajú bieloruské nárečia a nárečia ruské (popri *muraša*) v centrálnych oblastiach na východ od Moskvy. Pozri k tomu *Atlas russkich narodnych govorov centralnych oblastej k vostoku ot Moskvy*, Moskva 1957, mapa č. 230.

b) mužské

-ňanok na okolí Medzilaboriec;

2. Koreň *murv-* má sufixy:

a) mužské

-ačok sporadicky v obciach na východ od Humenného;

-anok sporadicky východne od Humenného, čiastočne južne od Medzilaboriec a pri Michalovciach (Vrbovec, Malé a Veľké Zálužie, Rebrín, Krašok). Ten istý sufix, ale s koreňom *burv-*, je v obciach Giglovce, Ďapalovce, Vyšná a Nižná Sitnica, Pakostov (okr. Stropkov), Slov. Kajňa, Matiašovce, Benkovce, Továrne, Tov. Polianka (okr. Vranov), Lukačovce (okr. Humenné).

-ianok sporadicky v obciach južne a juhovýchodne od Medzilaboriec;

-angel/-angel zhruba v celom okrese Sobrance;

-ak/-ačok v Udavskom pri Humennom;

-aľ v Malej Domaši, Jesenovciach, Štefanovciach (okr. Vranov);

-aňec v Zlatej Idke (okr. Moldava); so zmenou $m > b$ v koreni (*burvaňec*) je v obciach Detník, Trepec, Žalobín v okrese Vranov;

b) ženské

-anca v Kojšove pri Gelnici; porov. *murvaňec*;

-aňka v Kamienke, Kamenici nad Cirochou; so zmenou $m > b$ v koreni (*burvaňka*) je v obciach Holčíkovce, Girovce, Košarovce, Kelča v okrese Stropkov; porov *murvanok*;

-ačka sporadicky v obciach na okolí Humenného; porov. *murvačok*;

-angla/-angla sporadicky na prilahlom území ukrajinského jazykového územia.²¹

3. Korene *moro-*, *mara-*, *mare-* sme zaznamenali na najvýchodnejšom jazykovom území pozdĺž štátnych hraníc v okrese Humenné, a to v obciach s ukrajinským nárečím.

Spomínané podoby koreňa majú iba sufix *-ngel/-ngel*. Koreň *murov-* so sufixom *-ianka* je vo Vyšných a Nižných Slovinkách, Helcmanovciach v okrese Gelnica.

IV. *brab-*, *brah-*, *bram-*, *bran(ň)*, *brav-*

Spoluhláskové zmeny v koreni *mrav-* $m > b$, $v > b$, $v > h$, $v > m$, $v > < n(ň)$ sú predovšetkým vo východoslovenských a iba sčasti v západoslovenských nárečiach na Záhorí. Vznikli asimiláciou na diaľku.²²

²¹ Podľa sondačného výskumu V. Vážneho.

²² B. Vydra v svojej práci *Popis a rozbor nářečí hornoblanického*, Praha 1923, na strane 17 poznamenáva, že motivácia takýchto zmien môže byť pod vplyvom bilabiálnej artikulácie *v* (pri silnejšom závere priblížila sa výslovnosť *v* k výslovnosti *b*), ďalej uvádza i disimiláciu, analógiu a diferenciaciu.

Zo slovanských jazykov niektoré z týchto spoluhláskových zmien sú známe iba v češtine a v niektorých jej nárečiach.²³

1. Koreň *brab-* ($m > b$, $v > b$) sa hojne vyskytuje najmä v Šariši, menej na Spiši, v Above a v Zemplíne. Na západnom Slovensku je známy (popri *brablúch*, *brablenec*) v nárečí okolia Skalice.

Pri koreni *brab-* stoja sufixy:

a) mužské

-*eňak* na rozhraní okresov Prešov a Sabinov a na Spiši v Rožkovciach, Harkovciach, Klčove, Rolovej Hute, Margecanoch;

-*uňak* v Rudlove pri Vranove²⁴ a Boli pri Kráľovskom Chlmci;

-*eňec* v Niž. Slavkove v Sabinovskom okrese; porov. *mraveňec*;

-*enek* v Uzovciach a Krivanoch pri Sabinove;

b) ženské

-*unda* v Nováčanoch v okrese Moldava;

-*unta* v Poľove a Koš. Hámroch v okrese Košice.

2. Koreň *brah-* ($m > b$, $v > h$) je na rozsiahlejšej oblasti východného Slovenska v Zemplíne a čiastočne v juhovýchodnom Šariši.

K tomuto koreňu viažu sa sufixy mužské:

-*uňec* na okolí Vranova²⁵ a v juhovýchodnom Šariši;

-*un/-uň* na okolí Trebišova;

-*uňak* v Zamutove, Soli, Hlinnom pri Vranove; porov. *brabuňak*;

3. Koreň *bram-* ($m > b$, $v > m$) je doložený z abovských a šarišských nárečí.

Stoja pri ňom sufixy:

a) mužské

-*ec* vo Vyš. Opátskom, porov. *mraveňec*;

-*uňec* v obciach na rozhraní okresov Prešov a Košice;

-*uňac* v Koš. Belej;²⁶

b) ženské

-*ca* sporadicky v obciach na juh od Prešova;

-*enca* v Slovenskom Novom Meste (okr. Košice);

²³ V ľudovej reči v Čechách sa veľmi často používa forma *brabenec*, *brablenec* (J. Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého I*, Praha—Viedeň 1894, 444); na strednej Hanej je znenie *vrablenec*, *brablenec*; sliezka a valašská oblasť má znenie *bravenec*, hlučínska *brovaňec*. Na južnej Morave hovoria *brábje* a severovýchodne k Brnu *brable*. Inde sú známe ešte znenia *brablenčák* (Vyškov), *bravenčák* (N. Jičín), *bravenčoř* (Místek), *brabčák* (Pardubice), *brablóch* (Jevíčko). Na západnej Morave volajú mravce *brebeški*. Názov *brabisko* je tu pre mravenisko. Porov. F. Bartoš, *Dialektologie moravská II, Nářečí hanácké a české*, Brno 1895, 295—296.

²⁴ Podľa materiálu V. Vážneho.

²⁵ Znenie *brahuňec* má zo Šariša S. Czambel (*Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov*, Turč. Sv. Martin 1906, 90); porov. aj Kálalov *Slovenský slovník*..., 37.

²⁶ Podľa materiálu V. Vážneho.

-*unca* v Abrahámovciach, Mirkovciach, Varhaňovciach, Lade (okr. Prešov), Baške, Myslave (okr. Košice);

-*uňca* v Ličartovciach;²⁷

-*unda*, -*undza*, -*endza*, -*ucha*, -*uška* v obciach od Košíc na juh a od Moldavy na východ; porov. *brabunda*, *brabunta*;²⁸

-*uha*/-*uška* v okrese Košice (Čečejevce, Perín, Rudník) a sporadicky v okrese Moldava nad Bodvou.

4. Koreň *bran(ň)*- ($m > b$, $v > m > n(ň)$) máme doložený s mužským sufixom *-ec* v Slanci, Novom Salaši v okrese Košice a so ženským sufixom *-ca* v Košickej Novej Vsi, Hrašovíku, Koš. Olšanoch, Zdobe, Polianke, Slančíku takisto v okrese Košice.

5. Koreň *brav-* ($m > b$) je kompaktné vo východnom Spiši a v západnom Šariši. Na západnom Slovensku pri Skalici a Senici je podoba slova *bravlúš*, *bravlenec*, *bravlinec*.

Koreň *brav-* vyskytuje sa len s mužskými sufixami:

-*enc* v Závade (okr. Levoča);

-*eňec* na kompaktnej oblasti v okresoch Sp. N. Ves a Levoča;

-*enec* v Chropove a Lopašove (okr. Skalica) a vo všetkých obciach v okrese Malacky a južnejšie na Záhorí až po Bratislavu; porov. *brabenec*;

-*enčak* v Starej Vode v okrese Gelnica;²⁹

-*eňak* vo východnej časti okresov Sp. N. Ves, Levoča a v juhozápadnej časti okresu Prešov;

-*úch* na rozhraní okresov Malacky a Senica, porov. *braúch*;

-*uňec* v Betliari pri Rožňave;³⁰

-*únec* v Henckovciach, Malej a Veľkej Polome v okrese Rožňava.

Z opisu pomerov pri pomenovaní mravca v slovenských nárečiach vyplýva, že pestrá variabilnosť podôb je predovšetkým vo východoslovenských nárečiach a v juhovýchodnej a južnej časti stredoslovenských nárečí. Odtiaľ smerom na západ je stav jednoliatejší. V západoslovenských nárečiach, najmä v záhorských nárečí, sú pomery približne také ako na západnejšej polovici východoslovenských nárečí. Na hranici západoslovenských a moravkoslovenských nárečí badať vzájomné presahy foriem. Na severné územie Slovenska presahujú poľské formy, kým zasa na východnú oblasť slovenského jazykového územia presahujú všeobecne východoslovenské podoby. Všetky presahy, najmä však na severe a na východe, boli adaptované hláskoslovnými a slovo-
tvornými zákonmi príslušných slovenských nárečí.

²⁷ Podľa materiálu V. Vážneho.

²⁸ Podobu *bramundza* zachytil Vážneho výskum ešte v Šváboch a V. Šariši pri Prešove.

²⁹ S. Czambel má doklad *bravenček* zo Smižian (Slovenská reč..., 488.)

³⁰ Podľa V. Vážneho a Š. Tóbika (SMS 15, 1937, 122); tam aj *brauňec*.

